

חובת הנשים בקריאת שמע, תפילה ומצוות

ברכות כ' ע"א – ע"ב

הנושא השני של הפרק השני במשנת ברכות, הוא פטור נשים ועבדים וקטנים מקריאת שמע. משנה זו מתייחסת גם לפטור ולחיוב שלהם בתפילין, תפילה, מזוזה וברכת המזון. הגמרא דנה בפטורים ובחיובים אלה בהקבלה לפטור הכללי של נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן, ומבררת מה הסיבה שבשלה נצרכה המשנה לפרוט את דין הנשים במצוות אלה בנפרד. שעורנו יעסוק בשיקולים השונים של פטור וחיוב נשים במצוות.

עיקרי השעור

- א. [נשים ועבדים וקטנים](#): המשנה עוסקת בשלשה אישים וחמש מצוות: נשים ועבדים וקטנים, קריאת שמע, תפילין, תפילה, מזוזה וברכת המזון. יש לדון בשאלה מדוע נבחרו שלשת האישים הללו ומה משותף להם, ומדוע נבחרו חמש המצוות הללו ומה משותף להן.
- ב. [מצוות עשה שהזמן גרמן](#): הכלל הידוע בדבר פטור נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן קשה מאד ליישום. מספרם של היוצאים מן הכלל דומה למספרן של המצוות הנכללות בכלל, ויש למצוא הסבר נפרד לכל מצוה, מדוע הכלל חל או לא חל לגביה. סוגית הגמרא שלפנינו אינה מסתפקת בהסבר החיוב והפטור של הנשים על פי הכלל, אלא דנה בנפרד בכל מצוה ומצוה שבמשנה.
- ג. [פטור ייחודי מקריאת שמע](#): נשים פטורות מקריאת שמע ותפילין על פי דרשה המקישה אותן למצות תלמוד תורה, שנאמר: "ולמדתם אותם את בניכם" – ולא את בנותיכם. עבדים פטורים מקריאת שמע מפני שאינם יכולים לקבל עול מלכות שמים בשלמות, וקטנים פטורים מפני שהתורה אינה תדירה בפיהם. המכנה המשותף לשלשתם הוא פגם ביכולת לקיים את קריאת שמע בשלמותה.
- ד. [נשים בתפילין](#): נשים אינן פטורות מתפילין מפני שזו מצוה עשה שהזמן גרמה, אלא בשל ההיקש לתלמוד תורה. השאלה אם תפילין היא עשה שהזמן גרמה שנויה במחלוקת תנאים, ועם זאת אין ספק שנשים פטורות ממנה. הסדר הוא הפוך, אחרי שהסיקו שנשים פטורות מתפילין, למדו מהן את הפטור לכל מצוות עשה שהזמן גרמן.
- ה. [תפילין כמקור לפטור נשים](#): בהנחה שפטור הנשים מתפילין קודם לפטור הכללי ממצוות שהזמן גרמן ומהווה מקור לפטור הכללי, יש לבחון מה טעם ההכללה מתפילין היא דווקא סביב התכונה – הבלתי מהותית לתפילין – של "זמן גרמן". מדוע לא הוצעה הכללה אחרת, התואמת יותר את האופי הייחודי של תפילין? המסקנה היא שרבי שמעון בן יוחי לא הסיק את הכלל ממצות תפילין אלא הגדיר את הכלל כדי לאפיין באמצעותו את המצוות שמהן פוטרים את הנשים.
- ו. [גירסה אחרת בסוגיה](#): לפני הרשב"א היתה גירסה אחרת בפתיחת הסוגיה ובה לא הופיעה השאלה "פשיטא". לפי הגירסה הזאת, לא היה פשוט לגמרא שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן, או שלא היה ברור שהכלל חל גם על קריאת שמע.
- ז. [נשים בתפילה](#): הסיבה לחיוב נשים בתפילה שנויה במחלוקת הראשונים, ואף היא מושפעת מחילופי הגירסאות בגמרא. הסיבות לחיוב את הנשים הן: או מפני שזו מצוה שלא הזמן גרמה, או מפני שזו מצוה מדרבנן שהוטלה מלכתחילה גם על הנשים, או ש"רחמי ניהו" וגם הנשים זקוקות לרחמים. הסיבה העיקרית לפטור היתה אמורה להיות שתפילה היא עשה שהזמן גרמה, יש הסברים שונים מדוע היא נחשבת לכזאת.
- ח. [חלופי הגירסאות בסוגיה ומקורם](#): קיימים בסוגיה חלופי גירסאות רבים, שחלקם גם מתאימים למחלוקת הראשונים בפרשנות ובהלכה. מעיון בחילופי הנוסחאות עולה, שיש שני מהלכים מקבילים במבנה הסוגיה,

האחד מניח כנתון את פטור הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמן ובוחן לאורו את המשנה, והאחר פותח בבירור טעמי ההלכות שבמשנה, ולא מניח את הכלל כנתון.

ט. [נשים בברכת המזון](#): חובת הנשים בברכת המזון מוסברת בכך שהיא אינה מצוה התלויה בזמן. ההוה-אמינא לפטרן היתה משום שיש ממד בברכת המזון הדומה לעשה שהזמן גרמה. בשלב זה של הסוגיה לא מועלית אפשרות שנשים אינן חייבות באופן מלא בברכת המזון.

י. [קידוש היום](#): הגמרא מוסיפה לרשימה של המשנה גם את חיוב הנשים בקידוש היום. אף על פי שזו בודאי מצוה שהזמן גרמה. יש להסביר מדוע היא יוצאת מן הכלל. אביי סבר שזה מפני שחיובה הוא מדרבנן, ורבא, שהסוגיה נוטה לדעתו, סבר שחיובה הוא מן התורה, בשל ההיקש של "זכור" ל"שמור", מצוות הלא-תעשה של שבת.

יא. [להוציא אחרים ידי חובתם](#): הגמרא חוזרת לדון בשאלת החיוב של נשים בברכת המזון ומעלה את האפשרות שחיובן הוא רק מדרבנן, בניגוד למשתמע מן המשנה ומן האמור קודם לכן, שחיובן בברכה הוא חיוב גמור. נראה, שהגמרא נוטה למעט בתוקף החיוב של הנשים במצוה זו, כיון שאין דעתם של חכמים נוחה מכך שהנשים תוצאנה את הגברים ידי חובתם. הצמצום במידת חיוב הנשים נובע גם מן ההקבלה לקטנים, במשנה ובברייתא. כשם שאין לקבל את חיוב הקטנים כחיוב גמור, שהרי אין הם עדין ברי-חיוב כלל, כך הנשים המושוות אליהם, אינן מחויבות באופן גמור.

יב. [פירוק והרכבה](#): הדיון המפורט בחיוב הנשים בכל אחת מן המצוות, מורה שלכל אחת מן המצוות יש מארג שיקולים אחר, מלבד השאלה אם זו מצוה שהזמן גרמה או לא. גם אם מקבלים את הכלל, עדיין צריך לברר לגבי כל מצוה בפרט אם היא נכללת בכלל אם לאו. לפיכך, רק אחרי שבוחנים את הפרטים יכולה להתגבש תמונה כללית, מורכבת ורב ממדית, אודות מקומן של הנשים בקיום המצוות.

א. נשים ועבדים וקטנים

בהמשך למשניות הקודמות שעסוק בפטור החתן ומי שמתו מוטל לפניו, עוברת המשנה לדון בפטור "נשים ועבדים וקטנים".

יש במשנה שתי קבוצות: קבוצה של שלשה סוגי בני אדם, וקבוצה של חמש מצוות. ההלכה שבמשנה עוסקת בחיוב ובפטור של האנשים המנויים בקבוצה הראשונה, במצוות המנויות בקבוצה השניה. יש לבאר מה מייחד את הקבוצות הללו שנמנו במשנה. שהרי בצד נשים ועבדים וקטנים אפשר היה למנות גם חרש ושוטה, טומטום ואנדרוגינוס ועוד, ובנוסף לחמש המצוות ניתן היה למנות עד רמ"ח מצוות עשה, אם לא למעלה מכך.

נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין וחיובין בתפלה ובמזוזה ובברכת המזון:
ברכות פרק ג משנה ג

חמש המצוות, קריאת שמע, תפילה וברכת המזון, תפילין ומזוזה נכללו אצל הרמב"ם במשנה תורה, בספר "אהבה".¹ כולן מבטאות באופן מילולי, בכתב או בעל-פה, את היחס של האדם המאמין לא-להים, יחס של אהבה וקשר הדוק ויומימי והן נגזרות מייחוד ה' שבקריאת שמע. המאירי מסביר את

צירופן של חמש המצוות הללו בזיקה ישירה לקריאת שמע, לדבריו, המכנה המשותף לכולן הוא איזכורן בפרשיות שמע: קריאת שמע עצמה, תפילין ומזוזה מוזכרות במפורש, תפילה כלולה ב"לעבדו בכל לבבכם" וברכת המזון רמוזה ב"ואכלת ושבעת".

מצות שהנשים חייבות בהם או שפטורות מהם אין כאן עקר מקום ביאורן. ולא דברו כאן במזוזה ותפילין אלא מתוך שהם כתובות בפרשת ק"ש כמו שכתבנו, וכן ברכת המזון מתוך שבפרשה שניה כתוב ואכלת ושבעת, שמסכתא זו באה לבאר עניני ברכות שאדם חייב לברך ועקר הדברים בענין זה יתבאר במס' קדושין:

בית הבחירה למאירי מסכת ברכות דף כ עמוד ב

המצוות שלהם מותנית בהבשלה גופנית ושכלית, בהגעתם לגיל המתאים.² נשים חייבות במצוות לכל דבר וענין, ופטורות רק ממצוות מסוימות – שבאפיון נעסוק בשעור זה. עבדים הם מעמד לעצמו, שונה לחלוטין ממעמד האשה בהלכה, אולם לענין חיוב במצוות הוקבל החיוב שלהם לנשים.

עיקר שעורנו יוקדש לבירור הפטור והחיוב של הנשים, העיסוק בקטנים ובעבדים יהיה משני ואגבי, אולם שאלה שחייבים לתת עליה את הדעת גם כשמתמקדים בפטור הנשים, היא השאלה מדוע בכלל קישרה המשנה את האשה עם הקטנים והעבדים.

קטן מופיע במשניות גם בקבוצה אחרת: "חרש שוטה וקטן". לשלשה הזאת יש מכנה משותף ברור – חוסר דעת, וברור שאין מקומה של האשה בקבוצה זו.³ נשים לעולם לא תופענה במשנה יחד עם חרש שוטה וקטן ברשימה אחת. לעתים הן מופיעות כפטורות, אך בנפרד. לדוגמה, במשנה במסכת חגיגה,⁴ ברשימת הפטורים ממצות ראייה ברגל, מופיעים תחילה "חרש שוטה וקטן" ולאחר מכן, "נשים ועבדים שאינם משוחררים". הנשים פטורות מן המצוה הזאת על פי הכתוב: "יראה כל זכורך" ואין כל קשר בין הפטור שלהן לפטור קטנים.

במשנה בבא קמא, ברשימת אלו ש"פגיעתן רעה" כי החובל בהם חייב והם שחבלו באחרים פטורים, מופיעים תחילה חרש שוטה וקטן, ובהמשך – העבד והאשה. כבר שינוי הלשון מ"נשים ועבדים" ל"עבד ואשה" מורה שכאן אפילו הצירוף של עבד ואשה אינו הצירוף הרגיל, הסיבה לפטרם היא סיבה ייחודית לבבא-קמא ולדיני ממונות, והיא, שאין בבעלותם מומן לשלם. הפטור של האשה אינו מהותי, שכן אם יש לה מומן עצמאי שאינו ברשות בעלה תהיה חייבת לשלם, וכן כאשר תתגרש או תתאלמן. מדויק יותר לומר שהאשה חייבת אך אין בידה אמצעים לשלם. מה שאין כן חרש שוטה וקטן, שאצלם לא נוצר בכלל חיוב בעת הזקתם, כי אין בהם דעת להתחייב על מעשיהם.⁵

¹ במורה נבוכים ח"ג, פרק לה, הגדיר הרמב"ם את המצוות של ספר אהבה כך: "מעשים שמחזקים הדעות באהבת השם יתעלה ומה שצריך שיאמן בו ושייחוס אליו".

² קיימות שתי מערכות של כניסת הקטן למצוות. האחת היא המערכת הפונקציונלית, לפי מידת התפתחותו, והאחרת היא המערכת הפורמלית – לפי השנים. להלכה, המערכת הראשונה משמשת בעיקר להגדרת תחילת חיובי המצוות לשם חינוך מדרבנן, והמערכת השנייה משמשת לתחילת חיוב גמור מדאורייתא. (י.ד. גילת, "בן שלש עשרה למצוות?", מחקרי תלמוד א', תש"ן עמ' 39 – 53).

³ יחוס חוסר דעת לנשים אינו מופיע כשיקול הלכתי אלא רק באגדה, ובמשמעות שונה לחלוטין מחוסר הדעת של השלשה הזאת, שמשמעותה ההלכתית היא חוסר יכולת לקבל אחריות, לא רק במצוות אלא גם בדיני ממונות וסדרים חברתיים.

⁴ חגיגה א' א'.

⁵ שלחן ערוך חושן משפט תכד ט, בהגהת הרמ"א.

גם במשנת מנחות,⁶ ברשימת אלו שאינם סומכים על הקרבן, מופיעים בתחילה חרש שוטה וקטן, עבד מופיע אחרי נכרי, ואשה מופיעה אחרונה בסוף הרשימה. לפי פירושו של הרמב"ם שם, סדר המשנה מצביע על טעמים שונים למעט מן הסמיכה: חרש שוטה וקטן התמעטו מפני שאינם בני דעת, הנכרים נתמעטו מן הפסוק "דבר אל בני ישראל" שבתחילת פרשת הקרבנות, עבד ושליח נתמעטו מכך שכתוב "ידו" – ולא שליחו או עבדו. ואילו הנשים נתמעטו מ"בני ישראל" – ולא בנות ישראל.

לנוכח הדוגמאות האלה, חייבים לומר שיש משמעות לשייך של האשה במשנתנו לקבוצה אחת עם עבדים וקטנים. בהמשך השעור ננסה למצוא את המכנה המשותף שקיבצם יחד.

ב. מצוות עשה שהזמן גרמן

הגמרא פותחת בשאלת "פשיטא", כדי לברר מה היחס בין הפטור במשנתנו מקריאת שמע, לבין הפטור הכללי של נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן. מסקנת הגמרא היא שאכן סיבת הפטור היא שקריאת שמע היא עשה שהזמן גרמה,⁷ וההלכה היא חלק מן הכלל. נצרכו להדגיש במיוחד את הפטור בקריאת שמע, מפני שהיתה הוה-אמינא שהיות ויש בה מלכות שמים, תהייתה הנשים חייבות.

קריאת שמע, פשיטא! מצוות עשה שהזמן גרמא הוא, וכל מצוות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות! – מהו דתימא: הואיל ואית בה מלכות שמים – קמשמע לן.
ברכות דף כ עמוד ב

וכל מצוות עשה שהזמן גרמה אנשים חייבין ונשים פטורות. וכל מצוות עשה שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין. וכל מצוות לא תעשה בין שהזמן גרמה בין שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין, חוץ מבל תשחית ובל תקיף ובל תטמא למתים:

משנה קידושין א ז

וכבר ידעת שכלל הוא אצלינו אין למדים מן הכללות, ואמרו כל רוצה לומר על הרוב, אבל מצוות עשה שהנשים חייבות ומה שאין חייבות בכל הקפן אין להן כלל אלא נמסרים על פה והם דברים מקובלים, הלא ידעת שאכילת מצה ליל פסח, ושמחה במועדים, והקהל, ותפלה, ומקרא מגלה, ונר חנוכה, ונר שבת, וקדוש היום, כל אלו מצוות עשה שהזמן גרמה וכל אחת מהן חיובה לנשים כחיובה לאנשים. וכך גם מצוות פריה ורביה, ותלמוד תורה, ופדיון הבן, ומלחמת עמלק, כל אחת מהן מצוות עשה שלא הזמן גרמה ואין הנשים חייבות בהן, אלא כולן קבלה כמו הכלל שהזכיר במצוות לא תעשה שביארנו. אבל הוא נכון...

פירוש המשנה לרמב"ם קידושין א ז

ברקע של הדיון מונח הכלל של פטור נשים ממצוות וחייבין. הכלל מופיע במשנה במסכת קידושין. בגמרא שם מתקיים דיון מקיף לברור מקורו והיקפות של כלל זה, מורכבות הדיון ואריכותו נובעת מכך שהכלל הזה הוא מן הכללים התמוהים ביותר בש"ס.

הבעיה הבסיסית של הכלל הזה נוסחה על ידי הרמב"ם בפירושו על המשנה בקידושין.

יש כללים ויש כללים. העקרון שניסח רבי יוחנן, "אין למדים מן הכללות",⁸ מניח שלכל כלל יש יוצא מן הכלל, ולכן תמיד יכול להיות שהמקרה הפרטי הנדון הוא יוצא-מן-הכלל. הדוגמה הטובה לכך הוא הכלל במצוות לא-תעשה, שעליו אומר הרמב"ם שהוא כלל "נכון". הכלל קובע שנשים חייבות כגברים בכל מצוות לא תעשה. לכלל הזה מונה המשנה מיידית שלשה יוצאים מן הכלל, בל תקיף ובל תשחית ובל תטמא למתים, אך מלבד שלשה חריגים אלו, הכלל תקף.

לכלל שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן, אין המשנה מזכירה שום יוצא מן הכלל. אלא שבניגוד לרושם העולה מן המשנה, מצבו של הכלל הזה גרוע בהרבה מן הכלל של הלא-תעשה. יש לו כל כך הרבה חריגים, שבעצם אינו ראוי להחשב לכלל. מספרם של היוצאים מן הכלל ושל הנכללים בכלל אינו שונה, וגם אין ביניהם הבדל מהותי.⁹ הרמב"ם מנה רשימה ארוכה של מצוות עשה שהזמן גרמן שנשים חייבות בהן, ורשימה אחרת, של מצוות עשה שלא הזמן גרמן שהנשים פטורות מהן.

הבעיה הנוצרת בעקבות זאת היא כפולה. אחת, שאין אפשרות להשתמש בכלל, כי אין שום דרך לדעת אם מצוה כלולה בו או לאו. הדבר שונה לחלוטין מן הכללים מן הסוג שהרמב"ם קראו

⁶

⁷ כך בעברית ובמשנה. ובגמרא נמצא לפעמים בהשפעת הארמית: גרמא, בחלק מכתבי היד גם בגמרא: גרמה.

⁸ עירובין כז א, קידושין לד א

⁹ בשונה מן הדוגמה של ה"לא תעשה" ששם היוצאים מן הכלל מובנים כמעט מאליהם. מכיון שלנשים אין זקן, ולכן אינן שייכות במצוות בל תקיף ובל תשחית. ומכיון שאינן שייכות בעבודת הכהונה, מובן מדוע גם לא נאסר עליהן להטמא למתים.

"נכון", כי בכללים האחרים אפשר להסתמך עקרונית על הכלל ועל פי רוב הוא ישמש כיאות.¹⁰

והטעם שנפטרו הנשים מהמצות עשה שהזמן גרמא לפי שהאשה משועבדת לבעלה לעשות צרכיו. ואם היתה מחוייבת במצות עשה שהזמן גרמא אפשר שבשעת עשיית המצוה יצוה אותה הבעל לעשות מצותו ואם תעשה מצות הבורא ותניח מצותו אוי לה מבעלה ואם תעשה מצותו ותניח מצות הבורא אוי לה מיוצרה לפיכך פטרה הבורא ממצותיו כדי להיות לה שלום עם בעלה.

ספר אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם

הבעיה האחרת היא שכל הסבר שננסה להציע לטעמו של הכלל, יתקבל בקושיה – מדוע בכל המקרים האחרים נשים חייבות. כך לדוגמה טעמו המפורסם של האבודרהם, המסביר את פטור הנשים בשעבודן לחובות הבית והמשפחה.

רבים מצטטים את הטעם הזה ודומיו, כדי להסביר את פטור הנשים ממצוות שהזמן גרמן. מתבקשת השאלה, אם הן פטורות מקריאת שמע ומן התפילין, מציצת ומסוכה כדי להיות פנויות לשירות הבעל והמשפחה, מדוע אין פוטרים אותן ממצות עשה של כבוד ועונג שבת, הכוללות הדלקת הנר וקידוש וסעודה; מדוע הן חייבות במצוות המועדים כגון אכילת מצה בליל הפסח, שמחה במועדים והקהל. ומדוע הן חייבות במצוות המועדים

שמדרבנן: מקרא מגלה, ונר חנוכה. כל אלו מצות התלויות בזמן ובכל אחת מהן הנשים חייבות כאנשים, למרות ה"שעבוד" לחובות הבית.

לכל אחד מן החריגים הללו יש הסבר. "אף הן היו באותו הנס", מצדיק את חנוכה ופורים, היקש עשה ללא תעשה מחייב בשבת ובפסח גם את מצוות העשה, ובמצוות אחרות נאמר בתורה בפירוש שהן מוטלות גם על נשים, כגון הקהל ושמחה. ההסברים האלה מועילים רק להסביר מה המקור לחיוב, אך אין בהם כדי להסביר את החריגה מן הטעם. אם נשים בלאו הכי חייבות, מדאורייתא ומדרבנן, במספר רב של מצוות שהזמן גרמן, הרי מן הסתם הן יכולות לעמוד בכך, ואין זה מבטל אותן מחובות המשפחה ותפקידיהן בה. אם כן – מה טעם יש לפטורן מן המצוות האחרות? הדוגמאות המקבילות הן המפתיעות ביותר: פטורות מקריאת שמע – וחייבות בתפילה, והלא קריאת שמע די בה בהעברת היד על העיניים וקבלת עול מלכות שמים! סוכה ולולב – לא, פסח מצה ומרור כן? ציצית ותפילין לא, הדלקת נרות, קידוש והבדלה כן?

חייבים לומר, שהכלל אינו מספיק, לא כמקור ולא כטעם, ויש להוסיף עליו בכל אחד מן המקרים, מקור וטעם המצדיקים את הפטור או החיוב של הנשים במצוה המסוימת.

ג. פטור ייחודי מקריאת שמע

במדרשי ההלכה ובתלמוד הירושלמי, נלמד הפטור לנשים בקריאת שמע ובתפילין, בלי להזכיר את מצות עשה שהזמן גרמא. מקור הפטור הוא ההיקש למצות תלמוד תורה, שבה מפורש "ולמדתם אותם את בניכם" – ולא את בנותיכם.

בירושלמי מפורש הדבר הן לגבי פטור נשים מקריאת שמע, והן לגבי הפטור שלהן מתפילין.

הפטור מקריאת שמע ראשוני יותר מן הפטור מתפילין, שהרי קריאת שמע אינה זקוקה להיקש לתלמוד תורה, היא עצמה נלמדת מן הפסוקים שמחייבים לימוד תורה, "ושנתת לבניך".¹¹

אדרבה, יש לתמוה, מדוע נזקקו לדרשה מ"ולמדתם אותם את בניכם" ולא דרשו ישירות את הפסוק של קריאת שמע, "ושנתת לבניך" – ולא לבנותיך. יתכן שדרשה זו נבחרה כי היא משותפת גם למצות תפילין ומנוגדת למזוזה שבהמשך הפרשיה. זאת ועוד, כדי לפטור את הנשים מקריאת שמע, צריך להסיט את המוקד של קיום המצוה. בגמרא הסבירו שההוה-אמינא לחייב נשים בקריאת שמע אף על פי שהיא מצות עשה שהזמן גרמא, היא שיש בה

למען תהיה תורת ה' בפין למה נאמר? לפי שנאמר והיה לך לאות, שומע אני אף הנשים במשמע, והדין נותן: הואיל ומזוזה מצות עשה ותפילין מצות עשה אם למדת על מזוזה שהיא נוהגת בנשים כבאנשים יכול אף תפילין ינהגו בנשים כבאנשים? ת"ל למען תהיה תורת ה' בפין, לא אמרתי אלא במי שהוא חייב בתלמוד תורה, מכאן אמרו הכל חייבין בתפילין חוץ מנשים ועבדים.

מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יז נשים מניין [שפטורות מקריאת שמע]? "ולמדתם אותם את בניכם את בניכם ולא את בנותיכם".

ירושלמי ברכות ג, ו ע"ב

נשים מניין [שפטורות מתפילין]? "ולמדתם אותם את בניכם ולא את בנותיכם" את שהוא חייב בתלמוד תורה חייב בתפילין נשים שאינן חייבות בת"ת אינן חייבין בתפילין

ירושלמי ברכות ב, ד ע"ג.

¹⁰ מעניין הדבר שלמרות שהרמב"ם הסתייג מתקפו ושימושיותו של הכלל, הוא מביא אותו במשנה תורה, (הלכות עבודה זרה יב ג) בלי הסתייגות, תוך אזכור מספר יוצאים מן הכלל.

¹¹ ואף יש סוברים שאין בכלל מצוה דאורייתא של קריאת שמע ומן הפסוק הזה למדים רק תלמוד תורה. (אביי אליבא דרב יהודה, ברכות כא א).

מלכות שמים. כלומר, יש מקום להפריד בין הממד של הלימוד והקריאה לממד של קבלת עול מלכות שמים, שהיא יסודית ולא תלויה בזמן, כחובת האמונה בה', אהבתו ויראתו. כשם שנשים חייבות באמונת הייחוד, שמפורשת בפסוקי שמע ישראל, "בואהבת", כך הן חייבות גם ב"והיו הדברים האלה על לבבך". חיוב זה קודם ל"ושננתם לבניך". לכן נצרכו ללימוד בדרך של היקש מתלמוד תורה, כדי להעמיד את הערך המרכזי של קריאת שמע בשינון ולא בקבלת העול, ולפטור מן הקריאה את הנשים, כדרך שהן פטורות מתלמוד תורה.¹²

עבדים מניין? שנאמר שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד את שאין לו אדון אלא הקדוש ברוך הוא, יצא העבד שיש לו אדון אחר.

קטנים מניין? למען תהיה תורת ה' בפיך בשעה שהוא תדיר בה. ירושלמי ברכות ג, ו ע"ב

עם המקורות שמציע הירושלמי לפטור הנשים מקריאת שמע ותפילה, מובאים גם טעמים לפטור העבדים והקטנים. עבד פטור מפני שיש לו אדון אחר ולכן אינו יכול לקבל באופן שלם את אדנותו של ה', הקטנים פטורים מפני שאינם נכללים ב"למען תהיה תורת ה' בפיך". נראה לפרש שקטן, הגם שהוא מבין את המצוה ויכול לקיימה, אין הוא יכול להתמיד בה, ואי אפשר להטיל עליו אחריות לקרוא באופן יומיומי, בזמנים המוגבלים המיועדים לקיום המצוה.¹³ היה מקום לחשוב שקטנים יהיו חייבים מעת

שהם יודעים לדבר ולכלל המאוחר מעת שהם מבינים את התוכן של הפסוקים, כמאמר התוספתא במסכת חגיגה, שקטן מחויב במצוות מרגע שהוא יכול לקיימן. יש מקום לדון מה היה עשוי להיות שעורו של החיוב לקטנים, האם הוא רק מדין "חינוך" או שיש גם חיוב ממשי, מדאורייתא, החל על הקטן אף על פי שאינו יכול להוציא גדולים ידי חובתם ואינו בר עונשין.¹⁴ בכל אופן, יאה החיוב אשר יהיה, הקטן פטור ממנו מפני שאינו

יודע לדבר אביו מלמדו שמע ותורה ולשון קודש ואם לאו ראוי לו שלא בא לעולם יודע לשמר תפלו אביו לוקח תפלין אליו. תוספתא חגיגה א ב

"תדיר בה", ותורת ה' עדיין אינה בפיו. נמצא שכל השלשה הללו פטורים מקריאת שמע בשל פגם ייחודי הנוגע דווקא למצוה זו ולאופיה המיוחד. הנשים פטורות מפני שאינן בכלל תלמוד תורה ולא מפני שזו מצות עשה שהזמן גרמה, גם העבדים כנשים, אינם פטורים מפני שזו מצות עשה שהזמן גרמה, אלא מן הסיבה המיוחדת להם – חוסר יכולתם לקבל עול מלכות שמים במלואה,

וגם הפטור לקטנים, אינו נובע מהפטור הכללי של חוסר הדעת אלא מחוסר יכולתם לעמוד בתדירות הקריאה. נמצא, שהסיבה המשותפת לפטור השלישיה "נשים עבדים וקטנים" היא ששלתם נתמעטו מקריאת שמע בגלל חסרון בהתאמתם לאופי המצוה. הנשים פטורות מתורה, לעבדים חסרה החרות שמאפשרת להם קבלת עול גמורה, ולקטנים חסרה היכולת להתמיד בתורת ה'.

ד. נשים בתפילין

גם לגבי תפילין שואלת הגמרא "פשיטא", אך שלא כבקריאת שמע, לא מוסבר כאן מדוע "פשיטא" שנשים פטורות מתפילין.¹⁵ היה אפשר לומר שהגמרא מסתמכת על השאלה הקודמת, וה"פשיטא" כאן, כקודמו, מניח שנשים פטורות מתפילין כי זו מצוה שהזמן גרמה. אלא שבניגוד לקריאת שמע, תפילין אינן בהכרח מצוה שהזמן גרמה, שהרי יש דעות תנאים שתפילין נוהגות גם בלילה וגם בשבת.¹⁶ אילו הנחת ה"פשיטא" היתה שזו

ומן התפילין פשיטא! מהו דתימא: הואיל ואתקש למזוזה, קמשמע לן. ברכות כ ע"ב

מצוה שהזמן גרמה, אפשר היה לתרץ את הפשיטא בכך שהמשנה באה להשמיענו דבר זה גופא, שתפילין נוהגות רק ביום ולכן הן מצוות שהזמן גרמן ונשים חייבות בהן.¹⁷ העובדה שתפילין נחשבות למצוה שהזמן גרמה אינה פשוטה, לא רק בשל קיומה של דעה שתפילין נוהגות גם בלילה אלא גם בגלל אופיו של המושג. המשמעות הראשונית של "זמן גרמה" הוא שהזמן מחולל את המצוה.

¹² ע"י בשעור ו' על היחס שבין מצות הקריאה והשינון למצות הכוונה וקבלת עול מלכות שמים, בקריאת שמע. וע"י להלן בהערה 52 דעות הסוברות שאכן נשים חייבות בקבלת עול מלכות שמים, ואף בקריאת פסוק ראשון של שמע.

¹³ המפרשים התלבטו בהבנת הטעם הזה, ופירוש הפני משה בעקבות רש"י על הבבלי הוא שכיון שהבן אינו מצוי תדיר בשעות הבוקר והערב אצל אביו אינו יכול לחנכו במצוה זו. אלא שבירושלמי מדובר על חיוב הקטן עצמו, ולא על חובת אביו לחנכו.

¹⁴ אם כי יתכן שלא יוכלו להוציא אחרים ידי חובתם. הראשונים דנו בשאלה מה משמעות הפטור הנוסף לקטן, מעבר הפטור של היותו בן דעת. ונחלקו אם מדובר בקטן שהגיע לחינוך או בקטן שלא הגיע לחינוך. (ע"י ברא"ש, לפרק ג' סימן י"ג סיכום המחלוקת). הסברנו מבוסס על ההנחה שמדובר בחיוב עצמי המוטל על הקטן לקיים מצוות, כפי שמשמע מן הברייתא בחגיגה. דברי הירושלמי הללו מוסברים על פי הדעה שקיים חיוב דאורייתא במצוה לקטן משעה שהוא יכול לקיימה כהלכתה. וע"י עוד במאמרו של י.ד. גילת "בן שלש עשרה למצוה" המובא לעיל בהערה 2

¹⁵ כך בנוסח הגמרא שבדפוס, בכת"י פירנצה מופיע ההסבר לפשיטא – שזו מצוה עשה שהזמן גרמה – גם בשאלה על תפילין. בכת"י זה רבו המחוקקות וההשלמות בגיליון, ונראה שיש בו תיעוד של שתי הגירסאות העיקריות של הסוגיה וחילופיהן בפרטים שונים.

¹⁶ ע"י עירובין צו א. ברשב"א כאן ד"ה יש ספרים.

¹⁷ תוס' הרא"ש, ד"ה תפילין פשיטא.

אלו הן בעיקר המצוות של סדר מועד: שבת ומועדים. שופר, סוכה ולולב הן דוגמאות מובהקות לסוג הזה. התפיסה שכל מצוה שקיימת מגבלה על זמן קיומה נחשבת כעשה שהזמן גרמה, ובכלל זה גם מצוות שאפשר לקיימן כל יום, כל שעות היום, הן מצוות שהזמן גרמן, רק מפני שאין מקיימים אותן בלילה או בשבת, היא תפיסה מרחיבה ביותר. יתכן שזו הסיבה להיותה של מצוה ציצית שנויה במחלוקת תנאים – האם העובדה שכסות לילה פטורה מן הציצית, די בה כדי להחשיב את המצוה כמצוה שהזמן גרמה?¹⁸ אפשר להסביר כך: יש שני מקורות לפטור תפילין בלילה ובשבת ומועד. את הפטור בלילות למדים מ"ושמרת את החוקה הזאת למועדה מימים ימימה", ואת הפטור בשבת ויום טוב למדים מכך שהן "אות" וכך גם שבת ומועד, ואין צורך באות נוסף.¹⁹ קישור התפילין לפסוק "החוקה הזאת במועדה" והקבלתן לאות של שבת ומועד, מקנה לה מעמד של מצוה הדומה ל"מועדים", זו מצוה שהמועד שלה חל בכל יום מימות החול. מובן, שהטעם הזה מצריך הסבר מהותי ליחס שבין מצוות המועדים לנשים, ולא די בהסבר שהאשה טרודה במלאכת הבית. טרדה זו אינה מונעת ממנה מלבוש בגד שיש בו ציצית או להניח תפילין בשלב כלשהו במשך היום תוך כדי עיסוקיה. ה"זמן" הנדרש לאשה ללבוש את בגדיה יכול בהחלט להכיל גם לבישת תפילין.²⁰ כל שכן, אם הכוונה אינה ללבישת הציצית דרך קבע בבגדה או התפילין על זרועה ובראש במשך כל היום, אלא להתעטפות בטלית והנחת תפילין בנקודת זמן מסוימת במשך היום, שהרי אין זו שונה מחובת ברכת המזון או שאר מצוות יומיומיות שאינן תלויות ב"זמן גרמה".

בכל אופן, ברור ממדרשי ההלכה ומן התלמודים, שפטור נשים מתפילין אינו נובע מכך שהן עשה שהזמן גרמה, אלא שיש דרשה אחת ללימוד הפטור לנשים ודרשה אחרת ללימוד הפטור בלילות ובמועדים, והן אינן תלויות זו בזו. בסוגיה במסכת קידושין בבבלי למדו תחילה את פטור הנשים בתפילין מהיקש לתלמוד תורה, ומתפילין למדו את הפטור לשאר המצוות. ממילא ברור, שהפטור המשותף לנשים במשנתנו, מקריאת שמע ומתפילין, אינו מבוסס על ה"זמן גרמה" אלא על הדמיון של שתי המצוות הללו לתלמוד תורה.

ה. תפילין כמקור לפטור נשים

ההסבר הראשון שמביאה הגמרא בקידושין כמענה לשאלה מנלן שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן הוא שלמדים את הפטור מתפילין. ממילא מובן וברור, שפטור הנשים מתפילין הוא פטור ראשוני הנלמד ישירות מדרשת הכתוב, ואין מוצאו מהכלל של הזמן גרמן. אבל יש כאן תהיה אחרת, והיא מונחת ביסודה של כל סוגיית פטור הנשים ממצוות שהזמן גרמן. כיצד ניתן היה להכליל מתפילין לכל המצוות הללו?

ההכללה הזאת תמוהה ביותר. ראשית, מפני שיש עשרות מקומות בתורה שבהם נכתב במפורש שנשים חייבות או פטורות במצוות, ומה טעם להשען דווקא על תפילין כמקור יחידאי לבנין אב לכל התורה

ומצוות עשה שהזמן גרמא - נשים פטורות. מנלן? גמר מתפילין, מה תפילין - נשים פטורות, אף כל מצוה עשה שהזמן גרמא - נשים פטורות; ותפילין גמר לה מתלמוד תורה, מה תלמוד תורה - נשים פטורות, אף תפילין - נשים פטורות.

קידושין לד ע"א

כולה? הסוגיה הולכת ומונה דוגמאות של מצוות רבות שבהן מפורש הפטור והחייב של הנשים וחוקרת מפני מה לא הכלילו מהן על שאר המצוות.

זאת ועוד, הרי הפטור בתפילין נסמך על ההיקש לתלמוד תורה, שהיא מצוה עשה שאינה תלויה בזמן. מדוע לא הכלילו ישירות מתלמוד תורה שנשים פטורות מכל מצוות עשה, לרבות אלו שלא הזמן גרמן? ועוד תמיהה: מדוע בחרו להגדיר את תפילין כמצוות עשה שהזמן גרמה ולפי זה לגזור ממנה למצוות אלה דווקא? וכי "זמן גרמה" הוא מאפיין מובהק של מצוות תפילין? לא זו בלבד שיש דעות שהמצוה הזאת אינה מוגבלת בזמן, אלא אפילו למאן דאמר שהיא מוגבלת בזמן הרי אין היא מצוה שהזמן הוא ממהותה, כמו שבת ומועד, ומה טעם ראו להכליל ממנה כך? אפשר באותה מידה לומר שתפילין היא מצוה שיש בהן דברי תורה

¹⁸ דעת רבי שמעון בן יוחאי, בספרי במדבר פיסקה קטו, ובירושלמי ברכות, פרק ג הלכה ג', ו' ע"ב, שציצית היא עשה שהזמן גרמה מפני שכסות לילה פטורה מן הציצית. (מנחות מג ב). נראה שהוא מפרש, שיש ממד הקשור לזמן הגורם את המצוה שכן אפשר לקיים "וראיתם אותו" רק בזמן הראוי לראיה, דהיינו בשעות היום.

¹⁹ עירובין צ"א א

²⁰ מעניינת בהקשר הזה לשונו של רבי יהודה בן בבא: "רבי יהודה בן בבא אומר: בייחוד בטלו חכמים את הרדיד של אשה מן הציצית" ספרי פיסקה קטו, הרי שלא רק את האשה פטרו, אלא גם את בגדיה. אפשר להסביר שכוונתו של האבודרהם אינה לזמן פנוי אלא לפניות הנפש. וזוה דומה הפטור של אשה לפטור של חתן ואלו הטרודים טירדה דמצוה. וביותר, לאונן הפטור מכל המצוות, כפי שנתבאר בשעור הקודם. ועדיין אין בכך להסביר מדוע בחלק גדול מן המצוות שהזמן גרמן היא חייבת ואין מתחשבים בחוסר הפניות שלה.

כתובים ולהסיק מהן רק לפטור מספר תורה ומזוזה. או שתפילין היא מצוה שלובשים על הגוף, ולהסיק ממנה פטור לציצית ושעטנז.²¹

לנוכח כל השאלות הללו, נראה שאין ספק, שהלימוד מתפילין אינו אלא אסמכתא. אחרי שהכלל היה מקובל, הסמיכו אותו לכתוב. עדיין אין בכך מזור לכל הקשיים, שהרי ניתן היה לסמוך את הפטור למצוות שהזיהוי שלהן עם זמן מובהק ביותר, והפטור בהן לנשים ברוך, כגון הפטור מראיה, שם נאמר במפורש "ראה כל זכורך" או הפטור מסוכה, שם נאמר "כל האזרח בישראל ישבו בסוכות".²²

מלבד הדיון במצוות בודדות שיכולות להוות מקור להכללה לפטור הנשים או חיובן, בוחנת הגמרא גם את אפשרות החלתו של העקרון: "שני כתובים הבאים כאחד אין מלמדים". שהרי בשני הצדדים, גם בפטור וגם בחיוב, יש שני כתובים ויותר, לפטור או לחיוב. המשמעות הרחבה של העקרון הזה ביחס לחיוב נשים במצוות הוא, שאין שום כלל לגבי חיוב נשים במצוות עשה, שהרי התורה ראתה צורך להורות בנפרד בכל מצוה ומצוה מה דינן של הנשים, והם כתובים רבים "הבאים כאחד". למעשה, זו הבעיה המרכזית של הסוגיה כולה. אין מקום להציע כלל כאשר התורה עצמה נדרשת פעם אחרי פעם לפטור או לחיוב נשים במצוות פרטיות.

הסוגיה מוליכה אל המסקנה של רבא,²³ שמהפסוק "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך" למדים שהוקשה כל התורה לתפילין. ולכן למדו מתפילין לכל התורה כולה. כשם שתפילין הן עשה שהזמן גרמה והנשים פטורות, כך כל התורה. כך הסביר רב אחא בר יעקב מדוע למדים מתפילין ולא מכל המקומות האחרים שבהם נזכר פטור הנשים או חיובן. גם המסקנה הזאת תמוהה, שכן אם כל התורה הוקשה לתפילין, היה אפשר ללמוד ממנה דברים אחרים, ולא דווקא את פטור הנשים. למשל, אפשר היה ללמוד שכל המצוות מסוג מסוים הדומה לתפילין, אין חייבים בהן בלילה, בשבת ובמועד – כמו תפילין. כלום אפשר היה להסיק מהיקש לתפילין שתלמוד תורה אינו נוהג בלילה ואינו נוהג בשבת ומועד?²⁴

הגמרא בקידושין מסבה את תשומת הלב לבעיה נוספת: בצד מצות תפילין, באותה פרשיה בתורה, מופיעות שתי מצוות נוספות. האחת היא מצות תלמוד תורה, שהיא בעצם המקור לפטור הנשים: "ולמדתם אותם את בניכם". האחרת היא מצות מזוזה, שבה דווקא יש חיוב לנשים. הגמרא מעלה במהלך הדיון את האפשרות להקיש מזוזה לתלמוד תורה, ולפטור נשים גם ממזוזה ודוחה זאת בשל הברכה שנאמרה בסמוך למצות מזוזה, "למען ירבו ימיכם", שהרי גם "נשי בעי חיי".²⁵ מיד עולה גם האפשרות להקיש תפילין למזוזה ולחייב בתפילין, אך הגמרא קובעת שההיקש לתורה עדיף, כי הוא חוזר בשתי הפרשיות, גם בפרשת "שמע" גם בפרשת "והיה אם שמע".²⁶

לאור כל האמור מסתבר לומר, שהפטור של נשים מתלמוד תורה, קריאת שמע ותפילין, אינו נובע מהיותן מצוות עשה שהזמן גרמן, אלא מהיותן מצוות עשה שקשורות לתורה ולימודה. הנשים אינן נחשבות כמחויבות במשימה של "ושננתם לבניך", "והגדת לבנך": שלשלת המסירה של התורה, החלק המילולי שלה, עובר מאב לבן. התפילין וקריאת שמע נחשבות כמו תלמוד תורה, לחלק מן השימור והמסירה של התורה שבכתב, ולכן הנשים פטורות מהן. אילו מצות קריאת שמע היתה מתפרשת רק כקבלת עול מלכות שמים, ולא כ"שינון", היו הנשים חייבות בה. הוא הדין למזוזה, שנתפסת כפעולה שנועדה "למען ירבו ימיכם" ולא רק כחלק ממסירת ושימור התורה בכתב.

מכך אולי יש להסיק, שרבי שמעון בן יוחי²⁷ יצר את הכלל "עשה שהזמן גרמן" כדי להצביע על מכה משותפת בין שלש המצוות הללו לבין מצוות המועדים, כשופר סוכה ולולב, מצות ראייה ומצות ציצית. בכל המצוות האלה יש

²¹ לעיל הצענו הסבר מדוע אפשר לראות בתפילין מצוה של מועד, אך זהו הסבר שבדיעבד, אחרי שהגמרא העמידתנו על כך שזו מצוה עשה שהזמן גרמה וכך יש להתייחס אליה. מלכתחילה לא ברור מדוע בחרו חכמים לאפיין את המצוה דווקא מן ההיבט הזה.

²² כדרך שהציעה הגמרא בסוגיה שם, ודחתה משיקולים שונים.

²³ התולה את דבריו ב"פפונאי", הוא רב אחא בר יעקב.

²⁴ רמז לאפשרות הזאת ודחייתה, בירושלמי ברכות כאן:

²⁵ למרות שנאמר ב"למען ירבו ימיכם" בבמפורש: "למען ירבו ימיכם וימי בניכם" – ופשוט לדייק: ולא בנותיכם! כמו בתלמוד תורה. בגמרא תירצו "ברכה שאני", דהיינו שבפסוק שהוא של ברכה ולא של ציווי, אין ממעטים את הנשים (בכא בתרא קי ב).

²⁶ סדר הפסוקים בפרשה ראשונה: ושננתם לבניך – תורה, וקשרתם – תפילין, וכתבתם – מזוזה. הרי תפילין סמוך ומוקדש לשת המצוות באופן שווה. זו לפניו וזו לאחריו. ואילו בפרשה השנייה הסדר הוא: וקשרתם – תפילין, ולמדתם – תלמוד תורה, וכתבתם – מזוזה. התפילין סמוכות רק ללימוד תורה.

²⁷ בסוגיית הירושלמי בפרקין משמע שמיחסיים לרבי שמעון רק את פטור הנשים מציצית מפני שלדעתו היא מצוה עשה שהזמן גרמה, אבל מן הספרי בפרשת שלח (פיסקה קטו) משמע שהכלל עצמו מיוחס לרבי שמעון. "שזה הכלל אמר רבי שמעון". אמנם רבי סתם במשנת קידושין כדעתו, אך אין מניעה לומר שיש משניות אחרות בש"ס שמשקפות דעות שאינן מכירות בכלל הזה, אם אלו משניות

ממד הצהרתי - חומרי, הדומה במידה מסוימת לתפילין. ההכרה במציאות ה' ואמונתו מובעת באמצעות חפץ או קריאת הכתוב. זאת, בניגוד למצוות האמונה שבלב, שאינן תלויות במעשה הצהרתי ובחפצים, ולכן הן תמידיות. גורם הזמן אינו המרכיב המהותי הגורם לפטור הנשים, אלא הוא רק מסייע לאפיין את צביון של המצוות הללו שמהן הנשים פטורות.²⁸

1. גירסה אחרת בסוגיה

ויש נוסחאות אחרות דלא גרסי בכל הני פשיטא, אלא הכי גרסי מאי שנא קרית שמע ותפילין ומשני מצות עשה שהזמן גרמא הוא וכל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות וזו גירסא נכונה
חידושי הרשב"א ברכות דף כ עמוד ב

הרשב"א מעיד על קיומה של גירסה אחרת בסוגיה. לפי הגירסה שהיתה לפני הרשב"א, אין בגמרא בכלל שאלת "פשיטא" אלא "מאי שנא". כלומר, הגמרא לא הניחה מראש שנשים פטורות מקריאת שמע ומתפילין מפני שהן מצוות עשה שהזמן גרמן אלא אדרבה, הגמרא טוענת שהמשנה באה ללמד שנשים פטורות ממצוות אלה כי הן מצות עשה שהזמן גרמן.

תיעוד מלא של הגירסה הזאת מצוי בכתב יד פריז. יתרונה של הגירסה הזאת על גירסת הדפוסים הוא בכך שאין היא מניחה כפשיטא את השיוך של קריאת שמע ותפילין לכלל של "מצוות עשה שהזמן גרמן". עם זאת, בסופו של דבר גם היא מקבלת את הכלל הזה כסיבה לפטור מקריאת שמע ומתפילין, ובזה אינה שונה במסקנתה מן הגירסה הקיימת. מה שחסר בגירסה הזאת הוא הצעת הוה-אמינא מדוע היה מקום לחייב את הנשים בקריאת שמע ובתפילין. אולי משום כך שובץ גם בכתב היד הזה קטע מקביל של הסוגיה בגירסה הדומה לגירסת הגמרא ובה מועלים נימוקי החיוב: קריאת שמע מפני שיש בה קבלת עול מלכות שמים, ותפילין מפני שהוקשו למזוזה.²⁹ נראה, שהקשיים של הסוגיה הבאים לידי ביטוי גם בחילופי גירסותיה נובעים מן הממד המאולץ שיש בהתאמת משנתנו למשנת הכלל בקידושין. בפשטות ניתן לומר, שהמשנה שלפנינו במסכת ברכות אינה מכירה בכלל של רבי שמעון בן יוחי, והיא ממיינת את הפטורים והחייבים של נשים במצוות לפי עקרונות אחרים, או שאינה גורסת קיומו של הכלל ומסיקה כל הלכה באופן עצמאי מדרשות הכתובים, כדרך שמוצאים במקומות רבים במקורות התנאים. התקבלותו של הכלל אצל האמוראים גרמה לכך שניסו להתאים גם את ההלכות שבמשנתנו לכלל. בין אם בדרך של שאלת "פשיטא" או בדרך של שאלת "מאי שנא", דהיינו – בהצגת הכלל כהנחת יסוד בקושיה, או בהצבתו בתשובת הגמרא.

מאי שנא קרית שמע (וכל מצות עשה שהזמן ש גרמה) נשים פטורות? משום דכתיב ביה "בשכבך ובקומך" הוייא ליה מצות עשה שהזמן גרמה. תפילין נמי, לילה לאו זמן תפילין הוא, הוו להו מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות. אבל תפלה ומזוזה וברכת המזון כיון דהוייא להו מצות עשה שלא הזמן גרמה חייבות. מאי טעמא? כל מצות עשה שלא הזמן גרמה נשים חייבות ברכות כ' ע"ב, נוסח כתב יד פריז heb 671

2. נשים בתפילה

לאחר הדיון בפטורים, ממשיכה הגמרא לדון בחייבים שבמשנה. לפי הנוסח שבדפוס, הגמרא מסבירה את סיבת החיוב בתפילה בכך ש"רחמי ניהו". לא ברור, מדוע צריך להציע הסבר לחיוב הנשים, הלא אין שום סיבה לפטורן. בגמרא מוסבר שהיתה הוה-אמינא לפטור נשים מתפילה כי היא דומה למצוות עשה שהזמן גרמה,³⁰ מכיון שנאמר בה: "ערב ובוקר וצהרים ושיחה ואהמה".³¹

וחייבין בתפלה: דרחמי ניהו. - מהו דתימא: הואיל וכתיב בה "ערב ובוקר וצהרים", כמצות עשה שהזמן גרמא דמי - קמשמע לן.
ברכות כ ע"ב

תוספות מעידים שגם כאן היתה גירסה "פשיטא", כלומר – פשיטא שחייבים בה כי היא מצות עשה שלא הזמן גרמה. רש"י לא קיבל את הגירסה מכיון שתפילה אינה דאורייתא,

²⁸ של תנאים שקדמו לרבי שמעון, או שהן משניות של תנאים החולקים על רבי שמעון. אבל הגמרא, שקיבלה את סתם משנת קידושין כמקור מחייב, מנסה להתאים את כל המשנה לכלל של רשב"א.

²⁹ הגדרה זו עדיין טעונה ליטוש נוסף, ומקומה בסוגיה העיקרית בקידושין. לנידון דידן די בכך שהצבענו על שעיקר הפטור במשנתנו אינו מבוסס על הזמן גרמה אלא להיפך, כלל הפטור במצוות הזמן גרמן מיוסד על המצוות הללו.

³⁰ כת"י פריז המועתק כאן, משמר בצורה המלאה והטובה ביותר את הגירסה שאליה התייחס הרשב"א. עם זאת, אחרי הקטע המתאים לנוסחת הרשב"א, מופיעה בכתב היד גירסה חלופית של הסוגיה, המקבילה לנוסחת הדפוסים. כפילויות שכאלה נשתמרו גם בכתבי יד אחרים, במידה זו או אחרת של הפרדה או ערבוב.

³¹ לשון הגמרא מדויקת: "כמצות עשה" ולא "מצות עשה" שהרי תפילה היא מדרבנן.

³¹ תהלים נה י"ח. והוא אחד מן המקורות לחיוב תפילה שלש פעמים ביום (ברכות לא ע"ב, ירושלמי ברכות פ"ד ה"א). יש לצרף גם את הפסוק בדניאל "וזמנין לתלת ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא ומודי..." (דניאל ו' י"א ותלמודים שם).

ולכן אין להחיל עליה את הכלל, שהרי אינה בכלל מצוות עשה. שחזור גירסת הגמרא שהיתה לפני התוספות על פי כתבי היד, כך הוא:

מן התפילה, פשיטא [דמצות עשה שלא הזמן גרמא הוא?] [מהו דתימא]: הואיל וכתבי בה ערב ובקר וצהרים [אשיחה] כמצות עשה שהזמן גרמא [דמי] [הוא דדמיא]? קמ"ל [מתניתין] [תפילה רחמי היא].³²

לפי הגירסה הזאת, שאלת ה"פשיטא" מניחה שתפילה היא מצות עשה שלא הזמן גרמה, וזו גם מסקנת הגמרא. זו גירסה המתאימה לשאלות ה"פשיטא" הקודמות, על קריאת שמע ותפילין. ההוה-אמינא לפטור היא שיש לדון אותה כמצוה שהזמן גרמה מפני הכתוב "ערב ובקר וצהריים אשיחה ואהמה" אך המסקנה אינה כך, כלומר, שזו עשה שלא הזמן גרמה. הנימוק "תפילה רחמי היא", אינו מופיע ברוב כתבי היד וגם אינו נחוץ, שהרי אין צורך בהצדקה נוספת לחיוב הנשים בתפילה, די בכך שמסיקים שאין היא מצוה שהזמן גרמה, ואין מתחשבים ב"ערב ובקר וצהריים". הגמרא לא מתיחסת כלל להבדל שבין מצוות דאורייתא לבין מצוות דרבנן, ונראה שההנחה הפשוטה היא שתפילה היא מצות עשה מן התורה, ואינה תלויה בזמן, כדעת הרמב"ם.³³

לא ברור מן הגמרא, מה יחסה אל חיוב הנשים בשלש תפילות ביום. אפשר לומר שהן חייבות, כמשתמע מפשט המשנה, כי החיוב העיקרי הוא מדאורייתא ואינו תלוי בזמן, ותקנת שלש התפילות היא מדרבנן, ונשים לא פטורות מהן, כפי שאינן פטורות ממקרא מגילה ונר חנוכה אף שהן תלויות בזמן.³⁴ אפשר לומר שאכן אין חייבות מכיון שחכמים לא חייבו את הנשים בשלש תפילות ביום, אלא הן חייבות רק בתפילה בסיסית, כדעת הרמב"ם. לפי הגירסה "דרחמי ניהו" אפשר לומר שכלל אין זה משנה אם החיוב הוא דאורייתא או דרבנן, חיוב הנשים בתפילה הוא חיוב גמור בשל הזדקקותן, כמו הגברים, לבקשת רחמים.³⁵

רש"י חולק על הנחת היסוד, שתפילה היא מצות עשה מן התורה. לכן הוא מתקן את הגירסה באמרו: "הכי גרסינן: תפלה דרחמי ניהו - ולא גרס פשיטא, דהא לאו דאורייתא היא".³⁶ לפני רש"י היתה גירסת ה"פשיטא" ככתבי היד, והוא דחה אותה מכיון שלדעתו תפילה אינה מצות עשה מן התורה. החיוב לנשים מדרבנן, כמו לגברים, הוא בכל שלש התפילות. לפיכך הוא דומה לעשה שהזמן גרמן, ולכן צריך היה לחדש במשנה שהן חייבות, כיון שרחמי ניהו.³⁷

ח. חלופי הגירסאות בסוגיה ומקורם

התמונה העולה ממכלול החילופים בין כתבי היד בסוגיה היא, שאין מדובר כאן באוסף של חילופי גירסאות בודדים, אלא במגמה עקבית של חילוף בין שתי גישות להצעת הסוגיה. גם מבלי להכנס לניתוח פילולוגי מדוקדק של היחסים בין הגירסאות וכתבי היד, אפשר להצביע על אופיין של שתי המגמות הכלליות בסוגיה. המגמה האחת, מפרשת כל אחת מן ההלכות של החיוב והפטור שבמשנה באופן נפרד ונותנת טעם לכל אחד מן הפטורים והחיובים. היא דומה יותר לשיטתו של הירושלמי, שאינו מערב בדיונו בפירוש המשנה את הכלל של מצוות עשה שהזמן גרמן. המגמה האחרת, חותרת לפרש את כל המשנה אל מול העקרון הכללי של חיוב ופטור נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן.

תוספות הרא"ש, אחרי שהסביר מדוע שאלת "פשיטא" אינה פשוטה כלל לענין תפילה, הציע שהשאלה "פשיטא" ננקטה פה אגב אורחא: "ויש לומר שאגב דפריך על אחריני פשיטא, פריך נמי הכא".³⁸ הצעתו של התוס' רא"ש מכוונת לדברינו. שאלות הפשיטא החוזרות משקפות מגמה, להתאים את משנתנו לכלל. הן מניחות כיסוד את הפטור מקריאת שמע ומתפילין באשר הן מצוות עשה שהזמן גרמן, ואת החיוב בתפילה, מזוהה וברכת המזון באשר הן עשה שלא הזמן גרמן. על בסיס ההנחה הזאת שואלים בכל אחת מן הדוגמאות פשיטא, והתשובה היא תמיד מדוע זה לא פשיטא. מדוע היה מקום לחיוב שמע ותפילין למרות שהזמן גרמן, ומדוע היה מקום לפטור מתפילה, מזוהה וברכת המזון, למרות שהן לא זמן גרמן. המבנה השלם הזה קיים

³² על פי כתי" מינכן 95, פירנצה, אוקספורד ופריז. המלים המוסגרות בסוגריים מרובעות אינן מצויות בכל כתבי היד. המלים "תפילה רחמי ניהו" אינן בכת"י אוקספורד, ובכת"י פירנצה ניכר שהן תוספת על הנוסח הראשוני. בכת"י פריז כתיב: כיון דרחמי נחילא. (לא ברור מובנה של המילה נחילא).

³³ רמב"ם הלכות תפילה, א', הלכה א-ב.

³⁴ לדעתם של בעלי התוספות, גם במצות דרבנן שהזמן גרמן נשים פטורות, כדוגמת הלל, וק אם יש טעם מיוחד, כדוגמת "אף הן היו באותו הנס", הן חייבות. ולכן הן פטורות משלש תפילות ביום. עיי' תוס' הרא"ש ד"ה חייבין בתפילה.

³⁵ לסיכום דעות הראשונים והפוסקים בשאלת חיוב נשים בתפילה, עיי' מאמרו של הרב עמוס סמואל "על חובת נשים בתפילה", דרך אפרתה ו', תשנ"ו, עמ' 139 – 146. מופיע באתר [ישיבת הר עציון](#). המחבר נוטה להרחיב בחיוב הנשים בתפילה, בעקבות המשתמע מן הגמרא כאן.

³⁶ רש"י ברכות כ' ע"ב, ד"ה הכי גרסינן.

³⁷ גם לשיטת רש"י, סיבת החיוב אינה מפני שאין אומרים פטור "זמן גרמן" במצוות דרבנן, אלא רק מפני ש"רחמי ניהו". השאלה אם הכלל חל גם על מצוות דרבנן – למעט אלו שנתמעטו עם טעם מפורש, כדוגמת "אף הן היו באותו הנס", נדונה בספרות האחרונים.

³⁸ תוס' הרא"ש ד"ה חייבין בתפילה.

לפנינו בנוסח הדפוס, למעט החריגה היחידה של "חייבין בתפילה", אבל גם במקרה הזה ברור, שהנוסח הקדום הכיל פשיטא, ורש"י הוא שתיקן את הגירסה.

נראה, שהפער בין שתי הגירסאות משקף את המתח הבסיסי מסביב לכלל עצמו. מצד אחד, הכלל נתפס כעקרון המארגן, גם מהותית ורעיונית, את רשימת החיובים והפטורים של נשים במצוות עשה, ומצד שני, הכלל אינו ישים ורשימת המצוות אינה נענית לו, בשל השקילות המספרית בין המקרים הנכללים בכלל לבין אלו שאינם נכללים בכלל.

כאשר נתקלים במקרה פרטי ההולם את הכלל, אפשר לשאול "פשיטא", ואפשר לשאול להיפך, במה "זכה" שהוא מתאים לכלל, שהרי אין זה מובן מאליו כלל, שכל הפרטים שייכים לכלל.

הנוסח האחר של הסוגיה מותאם למסלול השני. הוא מסביר לכל אחת מן המצוות שבמשנה מדוע היה מקום לחייב ומדוע היה מקום לפטור. ובדרך זו הוא מצביע על כך שהחלת הכלל על הפרטים אינה פשוטה ומובנת מאליה.

ט. נשים בברכת המזון

במשנה פשוט שנשים חייבות בברכת המזון, וגם הגמרא מניחה שזה פשיטא. בהוה-אמינא לפטור, מציעה הגמרא שהיה מקום להחשיב את ברכת המזון לזמן גרמה, בשל הפסוק "בערב בשר לאכל – ובבקר לחם לשבוע", שמעיד על היותו של ענין האוכל תלוי בזמן.

במבט ראשון, התירוץ נראה מוזר ביותר. וכי עולה על דעתו של בעל הגמרא לחשוב שסעודות היום הן "מצות עשה שהזמן גרמה"?

ניתן לפרש את הרעיון הזה בשני אופנים, הלכתי ואגדי. אפשר לומר, שיש כאן הצעה להשוות את ברכת המזון לקריאת שמע. יכולה היתה להיות הבנה ש"בשכבך ובקומך" הוא ענין אינדיבידואלי, וכל אדם יקרא את שמע לפי שעות השכיבה והקימה שלו. אך חכמים למדו ש"בשכבך ובקומך" הוא זמן קבוע בבוקר ובערב.³⁹ באופן דומה בברכת המזון היה מקום לומר שזמני הסעודה הם זמנים מחייבים לכל, ורק מי שסועד בזמנים

אמר רב אדא בר אהבה: נשים חייבות בקדוש היום דבר תורה. אמאי? מצות עשה שהזמן גרמה הוא, וכל מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות!

אמר אביי: מדרבנן. - אמר ליה רבא: והא דבר תורה קאמר! ועוד, כל מצות עשה נחייבניה מדרבנן? אלא אמר רבא: אמר קרא "זכור" ו"שמור" - כל שישנו בשמירה ישנו בזכירה, והני נשי, הואיל ואיתנהו בשמירה - איתנהו בזכירה.

ברכות כ"ב

הללו רשאי לברך.⁴⁰ לפיכך, חידשה המשנה שזו אינה מצות עשה שהזמן גרמה, וברכת המזון אינה תלויה בזמן כלל. אפשרות אחרת היא בעלת אופי אגדי יותר, היא מניחה מראש שסעודות ואוכל הם דבר שתלוי בזמן באופן טבעי, ומבחינה מהותית, הן דומות מאד למצוות עשה שהזמן גרמן.

דווקא פה, סברת האבודרהם עולה יפה: האשה המשועבדת למלאכות הבית אינה יכולה להתפנות ביישוב הדעת לקיום מצוות עשה, אפילו אם היא נמשכת רגעים ספורים, כדוגמת קריאת שמע או נטילת לולב. באותה מידה, אין היא מוצאת את פנאי ויישוב הדעת לסעוד מסודרות בזמן, ולברך אחריהן ברכת המזון כיאות. כאמור, הטעם של האבודרהם סובל מקשיים רבים בפני עצמו, אולם ניתן להיעזר בו כדי להבין מה ההגיון שמסתתר מאחרי תפיסת ברכת המזון כמצות עשה שהזמן גרמה.

י. קידוש היום

הגמרא מוסיפה לחמש המצוות הנדונות במשנה גם את קידוש היום. תוך ציטוט מימרא של רב אדא בר אהבה, המחייב נשים בקידוש מן התורה.

קידוש היום הוא מקרה מובהק של מצות עשה שהזמן גרמה, ולכן נדרשים אביי ורבא להסביר את החריגה. רבא סובר שיש מקור מן התורה לחריגה זו. המקור הוא מהיקש זכור ושמור, והטעם הנובע מכך הוא תפיסת מצות השבת כחטיבה אחת שלמה שאי אפשר לחלקה למרכיביה, העשה והלא-תעשה.

אביי סבר לפתור את הקושי בכך שהחיוב הוא רק מדרבנן.

רבא הבין את דברי אביי כך: נשים חויבו מדרבנן בקידוש, אף שהן פטורות מדאורייתא. הוא דוחה את דבריו בטענה כפולה, ראשית, מימרת רב אדא בר אהבה קובעת במפורש שהחיוב של הנשים בקידוש הוא "דבר

³⁹ ראו בשעור א': בשכבך ובקומך.

⁴⁰ יש בגמרא פירוט מהן השעות הראויות לאכילה, בערב – כפי שהתבאר בדף הראשון של מסכת ברכות, יש "זמן שהכהנים נכנסים לאכול", "בני אדם נכנסים להסב" ו"עני נכנס לאכול פתו במלח" – כולם סמוכים לשקיעת החמה וצאת הכוכבים. ובבוקר, מנו חכמים את הזמנים הראויים לסעודת שחרית: "... רביעית זמן סעודה לכל אדם" (שבת י"ב ע"ב)

תורה", ושנית, "כל מצות עשה נחייבנהו מדרבנך?", כלומר, אם זה עקרון כללי, שחייבו מדרבנך נשים במצוות עשה שהן פטורות מהן, מדוע חל החיוב רק על קידוש ולא על שאר המצוות, כשופר וסוכה ולולב? ממהלך הסוגיה עולה שדברי אביי נדחו, נשים חייבות בקידוש היום מדאורייתא, ואין חיוב מדרבנך לנשים במצוות עשה שהזמן גרמן.⁴¹ אך לאמיתו של דבר, יש לדברי אביי יסוד מוצק במנהג הרווח: בנות ישראל קבלו על עצמן לקיים מצוות שזמן גרמן, חלק מהן במידת מחויבות גדולה יותר – כדוגמת שופר ולולב, וחלק מהן במידת מחויבות נמוכה יותר, כדוגמת סוכה. וחלק לא קבלו על עצמן כלל, כתפילין וציצית למעט נשים בודדות, כדוגמת מיכל בת שאול. חכמי אשכנז אף התירו לנשים לברך "וצונו" על מצוות עשה שהזמן גרמן, מה שמעיד על כך שיש להתייחס למנהג הנשים כערך מחייב ומשמעותי. דברי אביי יכולים לשמש כמקור הראשוני בגמרא לרעיון של חיוב הנשים במצוות שהן פטורות מהן מן התורה.⁴²

יא. להוציא אחרים ידי חובתם

הגמרא חוזרת לדון בשאלת החיוב של הנשים בברכת המזון. ומביאה שאלה שמציג רבינא לרבא, האם נשים חייבות בברכת המזון מדאורייתא או מדרבנך.

שאלה זו מפתיעה מאד, מפני שעד השלב הזה בגמרא היה נראה בבירור שמדברים במשנה על חיוב במצוות מדאורייתא. אפילו לגבי תפילה, לא נאמר בגמרא שהיא מדרבנך, ורק הראשונים העלו את השיקול הזה. היחיד שהזכיר את ענין החיוב דרבנך היה אביי ביחס לקידוש היום, שלא נזכר במשנה, ודעתו נדחתה על ידי רבא לחלוטין.⁴³

גם תגובת הגמרא לשאלתו של רבינא מפתיעה ביותר: הגמרא שואלת מאי נפקא מינה בין אם חייבות מדאורייתא או מדרבנך. אטו מילתא זותרתא היא? עולם ומלואו של הלכות תלוי בהבחנה הזאת, והגמרא מתמקדת בפרט הבודד של הוצאת אחרים ידי חובתם?

הגמרא מנסה לפתור את השאלה מבריייתא. הבריייתא מקבילה למשנתנו שכן מבואר בה שנשים ועבדים וקטנים יכולים לפטור גברים ברי חיוב, ונראה ממנה שהם שוים ברמת החיוב. אבל הגמרא מציעה גם פירוש חלופי, שמאפשר להעמיד את המשנה בחיוב דרבנך בלבד, כאשר האיש הנבער, שאינו יודע לברך וזקוק לכך שיוציאוהו ידי חובה, חייב בעצמו רק מדרבנך.⁴⁴

הדוחק של הגמרא ניכר לעין, הן בהצבת המשנה בחיוב דרבנך,

הן בהעמדת הבריייתא באוקימתא הדחוקה של אדם שאכל פחות משיעור חיוב מדאורייתא. דוחק שכזה מחייב כמובן בירור, מדוע נצרכו לכך.

השאלה העיקרית היא מה ראה רבינא להעלות את האפשרות לפטור נשים מברכת המזון מדאורייתא, בניגוד למשתמע מפשט המשנה והבריייתא. ומה בכלל טעם הפטור?⁴⁵

אמר ליה רבינא לרבא: נשים בברכת המזון, דאורייתא או דרבנך?

למאי נפקא מינה? לאפוקי רבים ידי חובתן. אי אמרת (בשלמא) דאורייתא - אתי דאורייתא ומפיק דאורייתא, (אלא אי) [ואין] אמרת דרבנך - הוי שאינו מחוייב בדבר, וכל שאינו מחוייב בדבר - אינו מוציא את הרבים ידי חובתן.

מאי? - תא שמע, באמת אמרו: בן מברך לאביו, ועבד מברך לרבו, ואשה מברכת לבעלה; אבל אמרו חכמים: תבא מארה לאדם שאשתו ובניו מברכין לו.

אי אמרת בשלמא דאורייתא - אתי דאורייתא ומפיק דאורייתא, אלא אי אמרת דרבנך - אתי דרבנך ומפיק דאורייתא? - ולטעמך, קטן בר חיובא הוא? - אלא, הכא במאי עסקינן - כגון שאכל שיעורא דרבנך, דאתי דרבנך ומפיק דרבנך.

⁴¹ היה מקום להסביר את דברי אביי עצמם באופן אחר: לדעתו, חיוב הקידוש ביסודו הוא מדרבנך גם לגברים, ובמצוות דרבנך לא חל הכלל של זמן גרמן. עדיין אין בכך מענה לשימוש של רב אדא בר אבהו במונח "דבר תורה", אבל זה פותר את הקושיה השנייה של רבא, מדוע לא נהגו כך גם בשאר המצוות.

⁴² בהנחה שגם אביי לא סבר שמחייבים את הנשים מדרבנך בכל המצוות שמהן נפטרו, יש מקום לנסות להבין מה בין המצוות שהתקבלו לבין אלו שנדחו לחלוטין, עיי' להלן הערה 53.

⁴³ העובדה שהדין בין רבינא ורבא נמצא בסוף הסוגיה אינה מעידה על כך שהוא מאוחר לכל הדיונים הקודמים. אפשר שהסתמא דגמרא הדין בפירוש כל אחד מן הפרטים של המשנה מאוחר לדיון האמוראי, והוא סודר קודם מפני שתחילה פירשו את הפרטים שבמשנה ורק אחר כך נפנו לדון בשאלה הנוספת. לדיון הזה יש נפקא-מינה להלכה. כי אם הסתם מאוחר, הלכה כמותו, כשיטתם של התוספות בדרך כלל. ונשים חייבות מדאורייתא בברכת המזון, אך אם סדר עריכת הסוגיה מחייב, כדעת הגאונים בכל מקום, אזי הסוגיה נחתמת בלא הכרעה מה גדר חיוב הנשים בברכת המזון. למחלוקת דומה בין הגאונים והתוספות בשאלת היחס בין סדר הגמרא לסתמא דגמרא, ראו בשבת ט' ע"ב, בענין "סמוך למנחה".

⁴⁴ בירושלמי העמידו את המשנה במקרה שהוא עונה אחרי ברכותיהם ולכן נחשב כמברך בעצמו.

⁴⁵ שאלה נוספת שיש לתת עליה את הדעת היא מדוע הובאה שאלתו של רבינא כאן, ולא ישירות על המשנה. הפני-יהושע והצל"ח הציעו הסברים לשאלה זו, ומדוע היא ממוקמת בעקבות הדיון הקודם. בפשטות ניתן לומר, שהשאלה של רבינא אכן חוזרת ישירות אל המשנה. היא אינה מתייחסת כלל אל הסוגיה שקדמה לה, ויתכן שהיא אף קודמת לה בזמן הוצרתה. השאלה אם פירוש כזה אפשרי תלוי בשאלות יסוד של עריכת הגמרא.

רש"י מסביר שהסברה לפטור נשים מברכת המזון היא העובדה שהברכה מבוססת על ברכת הארץ: "על הארץ הטובה אשר נתן לך".⁴⁶ נשים לא נחלו בארץ ולכן אינן יכולות לברך על הארץ הטובה. התוספות מסבירים שהסיבה היא שנשים לא יכולות לומר "ועל בריתך שחתמת בבשרנו".⁴⁷ והרשב"א מוסיף על כך שגם אינן יכולות להודות "על תורתך שלמדתנו" כי הן פטורות גם מתלמוד תורה.⁴⁸

התוספות חלקו על רש"י, באמרם שאילו חסרון בירושת הארץ היה מונע מברכה, אזי גם כהנים ולויים לא יכולים היו לברך. הפתרון שלהם לכהנים ולויים הוא שהם מברכים כחלק מעם ישראל על ירושת הארץ, הגם שלהם באופן פרטי אין נחלה בארץ. אבל אם כן הוא, יכולות הנשים גם לברך על המילה ועל התורה, כחלק מעם ישראל, אף על פי שהן עצמן לא נימולות ולא חייבות בתלמוד תורה.⁴⁹ בין כך ובין כך, עיקר חסר מן הספר: אף אחד מן ההסברים הללו לא נזכר כלל בגמרא, ולא ברור מה ראה רבינא לפטור הנשים מברכת המזון מדאורייתא.

במבט חוזר אל פשט הגמרא, נראה שהקושי שראתה הגמרא בחיוב הנשים בברכת המזון מדאורייתא מפורש כבר בה עצמה, ואין צורך לבקשו בטעמים שמחוצה לה. המוקד שסביבו מתנהל הדיון על חיוב הנשים בברכת המזון, הוא האפשרות שלהן להוציא את האנשים ידי חובתן. הטענה המועלית בברייתא היא ש"תבוא מארה" למי שנזקק לכך שאשתו או בנו הקטן יוציאנו ידי חובה. ההקבלה בין אשה לבין קטן מחזקת את הרושם שמדובר, גם ביחס לאשה, בדרגת חיוב נמוכה יותר משל האיש.⁵⁰ גם כשהגמרא מבקשת להסביר מה הנפקא-מינה בין דאורייתא לדרבנן, היא ביכולת להוציא ידי חובה. הרושם העולה מן הדברים הוא, שהעמדתן של הנשים בדרגה שווה לאנשים בברכת המזון, פותחת פתח לכך שהן מוציאות את הגברים ידי חובתן, ואין הדבר נוח לחכמים. רבינא, בעקבות לשון הברייתא, מעלה את הספק שמא יש להקליש את מידת החיוב של הנשים, כדי למנוע את האפשרות שלהן להוציא גברים ידי חובתם.

על יסוד ההנחה הזאת נוח יותר להסביר את פירושיהם של הראשונים לטעם הפטור של הנשים מברכת המזון. אכן, אפשר לומר שנשים חייבות לברך על הארץ ועל הברית ועל התורה, גם אם אינן נוחלות בארץ ואינן חייבות בברית מילה ותלמוד תורה. אולם, עדיין קיים הבדל באופי הברכה בין גברים לנשים, באשר הגברים מודים על הזכות שנפלה בחלקם באופן אישי, ואילו הנשים מודות על הזכות הכללית של עם ישראל. מכיון שאופיה של הודית הנשים שונה מזו של הודית הגברים, לא ראוי שנשים תוצאנה את הגברים בברכה זו. בדרך זו יש להסביר גם מדוע חזרה הגמרא לדון בנפרד בשאלת חיוב נשים בברכת המזון. הדיון כאן שונה מן הדיון הקודם. החלק הראשון של הסוגיה עסק בהסבר החיוב והפטור שבמשנה, ובו הוברר שנשים ועבדים וקטנים חייבים בברכת המזון, כפי שהם חייבים במזוזה ובתפילה, בשונה מן הפטור שלהם מקריאת שמע ומתפילין. החלק הנוכחי של הסוגיה דן בשאלה אם החיוב שלהם שווה לחיוב של גברים במידה כזאת שהן יכולות להוציאם ידי חובה. בעקבות הברייתא ש"תבוא מארה", מעלה הגמרא את האפשרות שמידת החיוב של נשים פחותה מזו של הגברים, כשם שמידת החיוב של הקטנים פחותה, למרות שמפורש במשנה שהם חייבים.

יב. פירוק והרכבה

העיון בסוגיית חיוב נשים במצוות עשה במסכת ברכות, מלמד שאי אפשר להשען באופן מלא על הכלל הידוע ממשנת קידושין, הקובע את גדרי החיוב והפטור על פי מושג "הזמן גרמה".

במשנה מוזכרות חמש מצוות: קריאת שמע, תפילין, תפילה, מזוזה וברכת המזון. בגמרא נוספה מימרא אמוראית בדבר מצוה נוספת: קידוש היום. הפילוח לפי הכלל מורה שקריאת שמע ותפילין הן מצוות שהזמן גרמן ונשים פטורות מהן, ואילו תפילה ומזוזה וברכת המזון הן מצוות שלא הזמן גרמן ולכן נשים חייבות בהן.⁵¹ קידוש היום היא הדוגמה היחידה היוצאת מן הכלל, שהן חייבות בה למרות שהיא מצוה מובהקת שהזמן גרמה. בדיקה של כל מצוה לעצמה, מורה שהדברים מורכבים יותר.

א. קריאת שמע – יש סיבה לחייב מפני שהיא קבלת עול מלכות שמים.⁵² יש סיבה לפטור משום שקריאת שמע היא כקריאת התורה, שבה נאמר: "ולמדתם אותם את בניכם" – ולא את בנותיכם.

⁴⁶ רש"י ד"ה נשים, כ' ב'.

⁴⁷ תוד"ה ד"ה נשים, כ' ב'.

⁴⁸ רשב"א ד"ה בעא מיניה, כ' ב'.

⁴⁹ יש שתירצו שהכהנים והלויים יש להם נחלה בערי הלויים.

⁵⁰ בירושלמי כאן פתרו את השאלה כיצד קטן מוציא את הגדול ידי חובה, "בעונה אחריהן אמנ", משמע – שהעונה כמברך בעצמו. ומשמע שהוא הדין לאיש העונה אחרי אשתו.

⁵¹ כך עולה מנוסחאות בחלק מכתבי היד וגם מנוסח הרי"ף.

⁵² יש מי שפסק שנשים חייבות בפסוק ראשון כדי לקבל עול מלכות שמים (ע"י בית יוסף, אורח חיים סימן ע', בשם אהל מועד, דבריו הובאו בהגהת רמ"א לשלחן-ערוך אורח-חיים ע' א').

ב. תפילין - לא ברור שהיא מצות עשה שהזמן גרמה. דבר זה שנוי במחלוקת תנאים. הסיבה לפטור היא מן ההיקש לתלמוד תורה, שממנה פטורות הנשים בשל הדרשה "ולמדתם אותם את בניכם".⁵³

ג. תפילה - מפשט הגמרא משמע שחיובן הוא מדאורייתא. אבל הראשונים נחלקו במידת חיובן ויש אומרים שחיובות רק מדרבנן. יתכן שנשים חייבות בתפילה מפני שאינה מצוה שהזמן גרמה,⁵⁴ וקביעת זמן התפילות היא רק מדרבנן. סיבה אחרת לחייב נשים בתפילה, גם אם היא "זמן גרמה" היא ש"רחמי ניהו".⁵⁵ יש צד לפטור את הנשים מצד "זמן גרמה" בשל הפסוק: "ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה" ומפני שמדרבנן, תקנת שלש התפילות ביום תלויה בזמן.

ד. מזוזה - אינה מצות עשה שהזמן גרמה לכל הדעות. ההוה-אמינא לפטור, היא מפני האפשרות להקיש לתפילין ולתלמוד תורה. סיבה אחרת לפטור היא הסמיכות לפסוק "למען ירבו ימיכם וימי בניכם" - ולא בנותיכם. הסמיכות לפסוק זה היא בסופו של דבר הסיבה לחייב מזוזה, מפני שנאמר "למען ירבו ימיכם", וגם "נשי בעי חיי".⁵⁶

ה. ברכת המזון - הסיבה לפטור, היא השוואה למצות עשה שהזמן גרמה בשל הזמנים הקבועים של הסעודה בבוקר ובערב. סיבה נוספת לפטור, מפני שהברכה היא "על הארץ" ונשים לא נחלו בארץ, וכן שהברכה מכילה הודיה על ברית ותורה שנשים פטורות מהן. הסיבה לחייב, מכיון שאינה מצוה עשה שהזמן גרמה, וההודיה אינה אישית על מה שהנשים קבלו וזכאיות לו, אלא על כלל הזכויות של עם ישראל.⁵⁷

ו. קידוש - הוא בודאי מצוה שהזמן גרמה. חיוב הנשים בה נובע מהיקש למצות לא תעשה של שבת. לדעת אב"י, נשים פטורות מפני שזו מצוה שהזמן גרמה, וחיובן בה הוא רק מדרבנן.⁵⁸

דיון לעצמו, נפרד מן הדיון אודות החיוב והפטור של הנשים, הוא הדיון אם נשים יכולות להוציא את הגברים ידי חובתם, גם במצוות שהן חייבות בהן. נראה, שהנטיה של הגמרא היא לשלול את האפשרות הזאת, או לפחות לקבל אותה כאפשרות דחוקה ולא ראויה.

פריסת מערכת השיקולים לפטור או לחייב נשים במצוות, תוך דיון פרטני בכל מצוה ומצוה בפני עצמה, מאפשרת לאפיין בצורה בהירה ומדויקת יותר את האפיונים של חיוביה של האשה במצוות עשה. למעשה, אין לפנינו "כלל" אלא אוסף של פרטים היוצרים יחד את התמונה הכוללת.⁵⁹

⁵³ בשונה מן המצוות האחרות, בתפילין פסקו שיש למחות במי שרוצה להחמיר על עצמה ולהניח תפילין. (שלחן ערוך אורח-חיים לח ג). להרחבה בענין זה ראו: הרב אליעזר ברקוביץ "התחייבות עצמית של נשים במצוות עשה שהזמן גרמה", סיני ק' תשמ"ז, עמ' קפ"ז - קצ"ד. ובאתר [דעת](#).

⁵⁴ לדעת הרמב"ם אין זמן גרמה מפני שחיוב המצוה מדאורייתא אינו מותנה בזמן, ודי בתפילה אחת בזמן כלשהו במשך היום. יש אומרים שהסיבה היא דברי רבי יוחנן, האומר לואי יתפלל אדם כל היום כולו. (עי' פרי מגדים, אורח חיים סי' ק"ו, משבצות זהב ס"ק ב').

⁵⁵ מלים אלו לא נמצאות בכל גירסאות הגמרא וגם לא היו לפני כל הראשונים. לכן יש ראשונים שתלו את כל הדיון רק בשאלת הזמן גרמה, ולא התחשבו בשיקול של ה"רחמי" בכלל. עי' בפרי מגדים, אורח חיים סי' ק"ו, אשל אברהם ס"ק ב'.

⁵⁶ שתי הסיבות מובאות בש"ך, יורה דעה רצ"א ד'.

⁵⁷ בשלחן ערוך אורח חיים קפ"ו א', לא הכריע בספק אם חייבות מדאורייתא או מדרבנן, ובנושאי הכלים שם, הובאו כל השיקולים לכאן ולכאן.

⁵⁸ השלחן ערוך אורח חיים רע"ב ב', פסק כרבא, שחייבות מן התורה. ואף הוסיף שמוציאות את האנשים ידי חובתם. אבל האחרונים נחלקו בדבר. ה"ח והמהרש"ל פסקו שאינן מוציאות, והט"ז כתב שמוציאות. אליה רבה פסק שמוציאה את בני ביתה. והמשנ"ב הורה בעקבותיו שרק בביתה מוציאה ולא אחרים, "דזילא מילתא" (ס"ק ד).

⁵⁹ וכפי שהראינו, גם כאשר מתבססים על הכלל הידוע של פטור ממצוות עשה שהזמן גרמן, חייבים להסביר בכל מצוה ומצוה מדוע הכלל חל עליה או מדוע היא יוצאת מן הכלל.